

2ο μεταΣυμπόσιο της εψσε - ipso p. marty

15 Νοεμβρίου 2014

Συζήτηση της ομιλίας των Marilia Aisenstein & Claude Smadja,
"Ψυχικές ανακατατάξεις δια μέσου μίας σωματοποίησης"

Μηλιώνη Χριστίνα

Πριν ξεκινήσω την παρουσίασή μου, θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας την εσωτερική διαδρομή που διένυσε η συνάντησή μου με το κείμενο των Marilia Aisenstein και Claude Smadja (2014). Ακούγοντας αρχικά τον τίτλο του Συμποσίου, «Εκδήλωση Σωματικής Νόσου κατά την Ψυχαναλυτική Διαδικασία», η αρχική μου υπόθεση ήταν ότι θα μιλήσουμε για σφάλματα και ανεπαρκείς χειρισμούς των θεραπευτών που "οδηγούν" έναν ασθενή στη σωματοποίηση. Η ίδια αίσθηση ένιωθα να επικρατεί και σε άλλους νέους συναδέλφους με τους οποίους συγχρωτιζόμουν. Σε κάλεσμα παλαιότερων συναδέλφων να φέρουμε κλινικά παραδείγματα ασθενών μας που ανέπτυξαν κάποιο σωματικό σύμπτωμα εν μέσω μιας ανάλυσης, η απάντηση των περισσότερων από εμάς ήταν ότι δεν έχουμε τέτοια παραδείγματα να αναφέρουμε ή και, ακόμα καλύτερα, «μακριά από εμάς» μια τέτοια εμπειρία. Λες και το να συμβεί κάτι τέτοιο (η εμφάνιση σωματικής νόσου εν μέσω μιας ανάλυσης) είναι καταστροφή για μας και πλήρης αποτυχία του ρόλου μας.

Στο χρονικό διάστημα, λοιπόν, που μεσολάβησε από το Συμπόσιο έως το Μετασυμπόσιο σήμερα, η επαφή μου με το συγκεκριμένο κείμενο αλλά και οι γόνιμες συζητήσεις επ' αυτού με συναδέλφους, νεότερους και παλαιότερους, άλλαξε κατά πολύ την οπτική μου στο ζήτημα αυτό. Δεν θέλω σαφώς να αρνηθώ την οποιαδήποτε συμβολή μας και συμμετοχή μας, ως θεραπευτών, στην ψυχική και σωματική πραγματικότητα των ασθενών μας. Μπόρεσα, όμως, να δω τη σωματοποίηση, ακόμη και εν μέσω μιας ανάλυσης, όχι ως αποτυχία και καταστροφή, αλλά ως έναν πιθανό δρόμο που παίρνουν τα πράγματα, προκειμένου να βρεθεί μια «εσωτερική λύση».

Στην παρουσίασή μου, λοιπόν, δε θα καταπιαστώ με λάθη ή άκαιρες παρεμβάσεις του θεραπευτή στο κλινικό παράδειγμα που αξιοποιείται στο κείμενο, αλλά θα προσπαθήσω να σας κάνω κοινωνούς στην εσωτερική πορεία που διένυσε μέσα μου η έννοια της Εργασίας Σωματοποίησης του Claude Smadja και πώς αυτή μπορεί να είναι όχι το τέλος, αλλά η αρχή πολλών πραγμάτων. Θα ανατρέξω συχνά και στην έννοια της «Σωματικής λύσης» (Smadja, 2013), η οποία είχε προταθεί από τον ίδιο πριν από ένα χρόνο στην Αθήνα και η οποία συνδέεται άμεσα με την εν λόγω ιδέα της «εργασίας της σωματοποίησης».

Η εργασία της σωματοποίησης, μας λέει ο Smadja, υποθέτει ότι η σωματοποίηση εκπροσωπεί μια «λύση» σε ένα πρόβλημα που τίθεται στον ψυχισμό. Είναι άτυπη γιατί δεν χρησιμοποιεί τη γλώσσα της ψυχοπαθολογίας (όπως οι λύσεις με τα συμπτώματα της νεύρωσης ή της ψύχωσης) και ετερογενής γιατί αναπαριστά λύση μιας άλλης τάξεως, σωματικής.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα την έννοια της εργασίας σωματοποίησης, χρειάζεται να λάβουμε υπόψη δύο βασικές διαστάσεις της ψυχοσωματικής προσέγγισης: τη «μοναδικότητα του ανθρώπινου όντος» και την «ψυχοσωματική παλινδρόμηση». Σύμφωνα με την πρώτη, το σώμα μπορεί να κληθεί, σε ορισμένες περιπτώσεις, να απαντήσει στις ανάγκες της ψυχοσωματικής ενότητας, σε περίπτωση ψυχικής ανεπάρκειας. Μπορεί, δηλαδή, ένα σωματικό σύμπτωμα να έρθει να καλύψει κάποιο κενό των ψυχικών διαδικασιών σε μια χρονική περίοδο ή, αλλιώς ειπωμένο, να αποτελέσει μια άμυνα εκεί που λείπουν οι ψυχικές άμυνες. Έτσι, στην αδυναμία να έρθει ένα όνειρο, μια παραπραξία, ένα υστερικό σύμπτωμα, συμβαίνει μια σωματοποίηση.

Όσον αφορά στην ψυχοσωματική παλινδρόμηση, έννοια πολύ βασική στη θεωρία της ψυχοσωματικής, «ο ψυχισμός», λέει ο Smadja, «τείνει πάντα να παλινδρομεί και αυτή η κίνηση συνεχίζεται όσο δε συναντά ένα εμπόδιο που να του θέτει ένα τέρμα. Αυτό το εμπόδιο (δηλαδή, η έννοια και η λειτουργία του επιπέδου καθήλωσης στην ψυχοσωματική θεωρία) μπορεί να αντιπροσωπεύεται τόσο από έναν ψυχικό όσο και από ένα σωματικό σχηματισμό».

Ας δούμε λίγο πιο συγκεκριμένα την έννοια αυτή υπό το πρίσμα του τραυματικού με το οποίο συνδέεται άρρηκτα. Στην ψυχοσωματική, το ξεπέραςμα των δυνατοτήτων προσαρμογής αντιστοιχεί στην έννοια του τραυματισμού. Από οικονομικής απόψεως, οι τραυματικές καταστάσεις προκαλούν είτε μια εισροή ενστικτωδών (ενορμητικών στο επίπεδο του ψυχισμού) διεγέρσεων είτε μια πτώση του ποσού των διεγέρσεων ή και τα δύο. Έτσι, κινδυνεύουν να προκαλέσουν μια αποδιοργάνωση, η οποία θα έχει την τάση να επεκτείνεται, όσο δε συναντά ένα σύστημα ικανό να την περιορίσει. [Εδώ αγγίζουμε το σύστημα καθήλωσης – παλινδρόμησης, στο οποίο απέδωσε ιδιαίτερη σημασία ο P. Marty (1976) στη θεωρία του για τις διαδικασίες σωματοποίησης]. Οι τραυματισμοί τείνουν να προσβάλλουν πρώτα το ψυχικό όργανο, το οποίο αναζητά να διαπραγματευθεί μέσα στον ίδιο τον εαυτό του την ποικιλία των διεγέρσεων. Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να μπλοκάρει, να αναχαιτίζει ή να μετριάζει τις αποδιοργανωτικές κινήσεις πριν αυτές φτάσουν στο σωματικό επίπεδο. Για παράδειγμα, στην περυσινή του ομιλία «Πένθος, Μελαγχολία και Σωματοποίηση» (2013), ο Smadja είχε εξηγήσει εύστοχα το πώς η ύπαρξη στοματικών, κανιβαλικών καθηλώσεων στην ψυχογένεση της μελαγχολίας συνιστά, αναμφίβολα, έναν παράγοντα ψυχικής οργάνωσης, στο μέτρο που αυτές οι καθηλώσεις επιτρέπουν στο μελαγχολικό να αναστείλει την κίνηση της αποδιοργάνωσης (που άρχισε με την απώλεια του αντικειμένου), ενώ την ίδια στιγμή υποχρεώνουν την ψυχική εργασία προς μια αναδιοργάνωση, η οποία καταλήγει στην ταύτιση του Εγώ με το απωλεσθέν αντικείμενο.

Με την εργασία της σωματοποίησης, κατεβαίνουμε πιο χαμηλά στην κλίμακα των ικανοτήτων του Εγώ για την κυριαρχία επί των διεγέρσεων. Η ψυχική αποδιοργάνωση που οδηγεί στη σωματοποίηση δε συνάντησε, όπως στην προαναφερόμενη περίπτωση της μελαγχολίας, κάποιο «πλατύσκαλο» καθήλωσης, το οποίο θα επέτρεπε μίαν αναδιοργάνωση με βάση τις ερωτικές συνιστώσες. Παρόλα αυτά, μας λέει ο Smadja, μπορεί εξίσου ένας σωματικός σχηματισμός να αποτελέσει ένα εμπόδιο που θα θέσει τέρμα στην παλινδρομική κίνηση. Στην περίπτωση αυτή, μιλάμε για «σωματική καθήλωση» η οποία θα συγκρατήσει την πλεονάζουσα διέγερση που δεν μπορεί να αντέξει εκείνη τη στιγμή ο ψυχισμός.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθώ σε μια βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο μορφές σωματοποίησης: τη Σωματική Παλινδρόμηση και την Ψυχοσωματική Αποδιοργάνωση. Στην πρώτη περίπτωση, το σωματικό σύμπτωμα (π.χ. άσθμα, αλλεργία)

έρχεται στη θέση ψυχικών ελλειμμάτων και χρησιμοποιείται ως ένα «σκαλοπάτι», όπως είπαμε, που ανακόπτει την παλινδρομική φορά και εκεί δημιουργείται η καθήλωση. Στη δεύτερη περίπτωση, αυτήν της Ψυχοσωματικής Αποδιοργάνωσης, η κλινική εικόνα είναι πιο επιβαρυσμένη (σε βαριές μορφές αποτελεί μια πορεία προς το θάνατο) και δεν υπάρχουν αυτά τα σημεία καθήλωσης που θα συγκρατήσουν. Οπότε, εύλογα αναρωτιόμαστε αν μπορούμε, σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση, να μιλούμε για μία τέτοιου είδους λειτουργία "συγκράτησης", ιδίως όταν ο θάνατος έρχεται πολύ γρήγορα. Ο Smadja όμως μας απαντά και πάλι ότι το σώμα, ούτως ή άλλως, "σκέφτεται", ως μια λύση στην κατάσταση ψυχικής οδύνης: υπάρχει διαρκώς η αναζήτηση μιας λύσης, ακόμη κι αν αυτή δεν επιτυγχάνεται και επέρχεται τελικά ο θάνατος.

Η κουβέντα αυτή μας οδηγεί στους δύο χρόνους της εργασίας σωματοποίησης κατά τον Smadja: έναν πρώτο χρόνο που σημαδεύεται από την εργασία του αρνητικού και τη σφραγίδα της καταστροφικότητας και έναν δεύτερο χρόνο που σημαδεύεται από τη σφραγίδα του ερωτικού και εκπροσωπεί το χρόνο της ίασης.

α) Ο χρόνος της καταστροφής ή ο χρόνος του αρνητικού:

Η εργασία της σωματοποίησης ξεκινά από μία συγκρουσιακή κατάσταση, η οποία γέννησε ένα ναρκισσιστικό τραύμα στο Εγώ. Αυτό το ναρκισσιστικό τραύμα είναι ισοδύναμο με μια απώλεια για το Εγώ και σηματοδοτεί την αρχή της διαδικασίας απόμιξης των εννομήσεων που έχει ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση της αυτοκαταστροφικότητας από την εννομητική διαπλοκή. Στο κείμενό του «Πένθος, Μελαγχολία και Σωματοποίηση» (2013), ο Smadja είχε αναφερθεί στη συσχέτιση μιας καθόλου ή πτωχά επεξεργασμένης απώλειας αντικειμένου και μιας σοβαρής σωματοποίησης. Ο P. Marty, αντίστοιχα, έγραφε στα 1980, στην «Ψυχοσωματική Τάξη» ότι ένας μεγάλος αριθμός των τραυματισμών που αποδιοργανώνουν το ψυχικό όργανο μπορεί να θεωρηθεί υπό το πρίσμα της καθαρής απώλειας αντικειμένου και του ανεπεξέργαστου πένθους. Τον αποδιοργανωτικό χαρακτήρα της απώλειας αντικειμένου στην οικονομική ισορροπία της ψυχικής ζωής είχε υπογραμμίσει και ο ίδιος ο Freud, όταν, στα 1915, στο δοκίμιό του «Πένθος και Μελαγχολία», έγραφε ότι η απώλεια του αντικειμένου είναι μια εξαιρετική ευκαιρία για να εμφανιστεί η αμφιθυμία των σχέσεων αγάπης. Από αυτό ήδη ακούμε ότι η απώλεια του αντικειμένου αγάπης προκαλεί άμεσα μια κατάσταση απόμιξης των εννομήσεων και, κατά

συνέπεια, μια απελευθέρωση των καταστροφικών ενορμήσεων. Το ερώτημα είναι τί τρόπος ψυχικής εργασίας θα "επιλεγεί" μετά την απώλεια αυτή.

Όσο πιο υψηλό είναι το συνολικό ποσό της ενέργειας για επενδύσεις εντός του Εγώ, τόσο πιο προστατευμένο αυτό είναι από την επίδραση της αμφιθυμίας και ειδικότερα του σαδισμού. Στην εργασία της σωματοποίησης, λοιπόν, και λόγω του συνήθους χαμηλού επιπέδου διαθέσιμης ναρκισσιστικής λίμπιντο, η απώλεια αντικειμένου είναι μια ανοιχτή κρίση η οποία αποκαλύπτει ξαφνικά την αυτοκαταστροφή, χωρίς να μπορούν να τη σταματήσουν επαρκώς στέρεες άμυνες ερωτικής τάξεως. Αυτό που βλέπουμε να εκτυλίσσεται εδώ είναι μια πραγματική εργασία του αρνητικού. «Δε θέλω να σκέφτομαι», θα πει ο ψυχοσωματικός ασθενής, «ό,τι έγινε, έγινε». Μεσολαβεί, δηλαδή, ο μηχανισμός της καταστολής, ο οποίος φτάνει μέχρι τη ρίζα: να καταστείλει κάθε σκέψη, ώστε να αποφύγει το βίωμα μιας επώδυνης κατάστασης. Το εγώ χρησιμοποιεί ενεργητικά, στην περίπτωση αυτή, ως ύστατη λύση, τη διαδικασία απο-αντικειμενοποίησης. Άλλωστε, στην προβληματική της σωματοποίησης, έχουμε να κάνουμε με έναν εύθραυστο ναρκισσισμό, άρα και με ένα εύθραυστο αντικείμενο. Το Εγώ, όμως, μας λέει ο Smadja θα συγκροτήσει σε ένα άλλο επίπεδο ένα νέο αντικείμενο για να σταματήσει την κίνηση της ψυχικής αποδιοργάνωσης. Και αυτό το αντικείμενο είναι το σώμα, το οποίο παίρνει τη σκυτάλη της ελλειμματικής ψυχικής εργασίας και προσφέρεται για νέες δυνατότητες επαν-αντικειμενοποίησης. Εδώ είναι που ο Smadja μιλάει για το πέρασμα από τον πρώτο χρόνο, το χρόνο του αρνητικού, στο δεύτερο χρόνο, το χρόνο της ίασης.

β) Ο χρόνος της ίασης:

Όλα μοιάζουν σαν να μπορεί να αρχίσει μια διαδικασία επανεπένδυσης, αρχικά του σωματικού αλλά και αργότερα του ψυχικού εγώ. Πιο συγκεκριμένα, το εγώ, έχοντας εξαντλήσει όλη την ποσότητα των μαζοχιστικών ικανοποιήσεων μέσω της σωματοποίησης, ανακτά εκ νέου πρόσβαση στη λιβιδινική ή ερωτική εξέλιξη: Το σώμα μπορεί να επανερωτικοποιηθεί. Αρχίζει να υπάρχει η ελπίδα ότι θα βρεθεί επιτέλους μια οργάνωση, θα αρχίσει να κινητοποιείται μια επένδυση (επανα-ναρκισσιστικοποίηση), η οποία θα αρχίσει να γίνεται αντιληπτή ως «σκέπτομαι το σώμα μου».

Πώς όλα αυτά μπορούν να πάρουν μορφή εντός μιας αναλυτικής θεραπείας; Ο κάθε αναλυόμενος, κατ' αρχάς, είναι οργανωμένος με έναν ορισμένο τρόπο και αυτή η

οργάνωσή του τον τοποθετεί σε μια συγκεκριμένη ισορροπία με το περιβάλλον του. Η δέσμευση σε μια αναλυτική εργασία αναταράσσει αυτή την ισορροπία. Έτσι, μπορούμε να καταλάβουμε τις παράδοξες κινήσεις της ψυχικής αποδιοργάνωσης που επέρχονται στη διάρκεια μιας αναλυτικής διαδικασίας. Η σωματική λύση που αντιπροσωπεύει η εμφάνιση ενός σωματικού συμπτώματος θέτει τη δεδομένη στιγμή, σύμφωνα με τον Smadja, ένα προσωρινό τέλος σε μια αποδιοργανωτική διαδικασία, η οποία δεν μπόρεσε να ελεγχθεί με άλλα ψυχικά μέσα.

Άλλωστε, ο αναλυόμενος, αναπτύσσοντας ένα σωματικό σύμπτωμα εν μέσω της ανάλυσης, μας «καλεί» ίσως να μιλήσουμε γι αυτό, να κάνουμε συνδέσεις, να μιλήσουμε και για τα άλλα σημεία του σώματός του. Μας «καλεί» να επενδύσουμε το σύμπτωμά του και με αυτόν τον τρόπο να επενδύσουμε το σώμα του. Να βάλουμε αναπαραστάσεις λέξης εκεί που λείπουν και να έχουμε έτσι, σιγά σιγά, πρόσβαση και σε αναπαραστάσεις πράγματος. Να αποτελέσουμε εν τέλει μια μητέρα που δεν διαφεύδει, λέγοντας στο παιδί της ότι δεν τρέχει τίποτα, αλλά αντίθετα επενδύει το σώμα του παιδιού της ώστε και εκείνο να επενδύσει μετά τη σκέψη για το σώμα του.

Μια μητέρα που λέει στο παιδί της ότι δεν τρέχει τίποτα οδηγεί και το παιδί της στο να διαφεύσει ότι κάτι γίνεται στο σώμα του. Μέσα στο ψυχοσωματικό γίνεσθαι, η διάψευση, συνοδευόμενη πάντοτε από την διχοτόμηση, τοποθετείται στο όριο ανάμεσα στο σωματικό και το ψυχικό, ενώ στο ψυχωτικό γίνεσθαι, αντίστοιχα, τοποθετείται στο όριο ανάμεσα στο ψυχικό και την πραγματικότητα. Μέσα από μία τέτοιου είδους σύγκριση ψυχοσωματικού και ψυχωτικού γίνεσθαι, ο Smadja προτείνει ότι η σωματοποίηση θα μπορούσε να ερμηνευτεί, σε αναλογία με το παραλήρημα, ως μια σωματική νεο-πραγματικότητα. Ο ψυχωτικός διαφεύδει την πραγματικότητα και την αντικαθιστά. Το παραλήρημα είναι η νεο-πραγματικότητά του. Η σωματοποίηση, από την άλλη πλευρά, είναι μια νεο-πραγματικότητα σε βιολογικό επίπεδο. Είναι στη θέση μιας παραληρηματικής αναπαράστασης, θα μπορούσαμε να πούμε. Το σώμα μιλάει για κάτι που δεν έχει άλλο τρόπο το υποκείμενο να το εκφράσει.

Συναφής με αυτό είναι και μια υπόθεση – ερώτηση που θέτει στο κείμενο αρχικά ο Christian Delourmel και προσπαθεί, εν συνεχεία, να την απαντήσει ο Claude Smadja (2014) : Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε το ψυχοσωματικό σύμπτωμα ως τρόπο

επιστροφής του μη αναπαραστάσιμου από το παρελθόν της προσωπικής προΐστορίας του υποκειμένου; Αυτή η ερώτηση, μας λέει ο Smadja, απορρέει από μία φροϋδική υπόθεση, η οποία αναπτύχθηκε στο κείμενο του 1937, «Κατασκευές στην Ανάλυση» και η οποία ερμηνεύει το ψευδαισθητικό φαινόμενο ως μια μορφή επιστροφής ενός γεγονότος της παιδικής προΐστορίας: Η ψευδαίσθηση μπορεί να είναι κάτι που είδε ή άκουσε το παιδί σε μια ηλικία που δεν υπήρχε ακόμα ο λόγος και έτσι δεν μπορούσε να το μεταλλάξει. Μπορεί, λοιπόν, αυτό να επιστρέφει αιφνίδια, όπως ακριβώς ήταν τότε.

Η υπόθεση αυτή έρχεται σε συνέχεια της υπόθεσης που είχε διατυπώσει στις «Μελέτες για την Υστερία» (1895), λέγοντας ότι «ο υστερικός υποφέρει από αναμνήσεις» (όπου αναμνήσεις θεωρούσε τότε κάποιες κρυμμένες αναπαραστάσεις). Ο ίδιος κανόνας, λοιπόν, ίσχυε για τον Freud και για τους νευρωτικούς και για τους ψυχωτικούς μηχανισμούς. Τί γίνεται, όμως, με τους ψυχοσωματικούς σχηματισμούς; Δικαιούμαστε να μιλάμε για κάτι ανάλογο;

Εάν, τώρα, συνδυάσουμε, από τη μία πλευρά, τη φροϋδική πρόταση για αναγκαία επιστροφή στη συνείδηση γεγονότων της απωθημένης παιδικής προΐστορίας και, από την άλλη, το συσχετισμό παραληρήματος και σωματοποίησης, μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση σύμφωνα με την οποία η θεμελιώδης κατάθλιψη και η σωματοποίηση εκπροσωπούν μορφές της επιστροφής γεγονότων της παιδικής προΐστορίας. Αυτή η ιδέα προϋποθέτει ότι μιλάμε για γεγονότα που δεν μπόρεσαν να αναπαρασταθούν ψυχικά, οπότε δεν βρίσκουν, στο χρόνο της επιστροφής, ψυχική αναπαράσταση, αλλά επικαιροποιούνται υπό τη μορφή της σωματοποίησης.

Στο σημείο αυτό είναι που το κείμενο του Smadja αποτελεί τομή στην Ψυχοσωματική της Σχολής των Παρισίων, γιατί, μέσα από τη θεώρησή του αυτή, μιλά και για τον τόπο του συμπτώματος: Ο τόπος του σώματος όπου υπάρχουν αντιληπτικά ίχνη συνδέεται με την εμφάνιση σωματικού συμπτώματος. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι μιλάμε για συμβολισμό, για συμβολικό σύμπτωμα. Στο πεδίο της Ψυχοσωματικής, βρισκόμαστε πολύ μακριά από αυτό, εφόσον η κύρια έλλειψη είναι αυτή των αναπαραστάσεων: αναπαραστάσεων, ίσως, που καλούμαστε να κινητοποιήσουμε εμείς στο πλαίσιο μιας ανάλυσης, προκειμένου να προωθήσουμε την ψυχοποίηση, αρχικά του σώματος και μετά του ίδιου του υποκειμένου. Η επιστροφή των αντιληπτικών ιχνών στο σώμα θα μπορούσε,

άραγε, μέσα από αυτό το πρίσμα, να είναι μια προσπάθεια να “συναντηθούν” με τις ελλείπουσες αναπαραστάσεις, μέσω των λόγων του αναλυτή;

Θα ήθελα να κλείσω με μια τελευταία ερώτηση και μια σύντομη πρώτη απάντηση: Μπορούμε, τελικά, να μιλάμε για ενοχή του αναλυτή σε περιπτώσεις σωματοποίησης του ασθενή εν μέσω μιας αναλυτικής πορείας; Συνομιλώντας με έναν εκλεκτό συνάδελφο και δάσκαλο, κάναμε λόγο για δύο είδη ενοχής, αν μπορεί να μας επιτραπεί ένας τέτοιος διαχωρισμός: α) Ενοχή απέναντι σε ένα εσωτερικευμένο Ιδεώδες - Εγώ, το οποίο συνδέεται με φαντασιώσεις παντοδυναμίας του αναλυτή, παραμερίζοντας ίσως το ποιός είναι ο ασθενής, ποιές οι δυνατότητές του κ.ο.κ. και β) Ενοχή απέναντι σε αυτό που δεν ξέρω και θέλω να μάθω. Ίσως, θα έλεγα ότι, αν «οφείλουμε» στον εαυτό μας μιαν ενοχή, είναι αυτή της δεύτερης τάξης και από κει και πέρα να κάνουμε ο καθένας – αναλυτής και αναλυόμενος – ό,τι καλύτερο μπορούμε, με τις δυνατότητες που διαθέτουμε σε κάθε συγκεκριμένη στιγμή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aisenstein, M. & Smadja, C. (2014). Ψυχικές Ανακατατάξεις δια μέσου μιας Σωματοποίησης. Αθήνα, Συμπόσιο ΕΨΣΕ – IPSO P. Marty.
- Freud, S. (1895) Studies on Hysteria. S.E.II.
- Freud, S. (1915) Mourning and Melancholia. S.E.14.
- Freud, S. (1937) Constructions in Analysis. S.E.23.
- Marty, P. (1976) Les mouvements individuels de vie et de mort. Essai d' economie psychosomatique. Paris, Payot.
- Marty, P. (1980) Les mouvements individuels de vie et de mort. L' Ordre Psychosomatique, Paris, Payot.
- Smadja, C. (2013) Πένθος, Μελαγχολία και Σωματοποίηση, Αθήνα, Συμπόσιο ΕΨΣΕ - IPSO P. Marty.